

ТОТАЛНОТО НЕДОВЕРИЕ – НОВАТА ПРОСПЕРИРАЩА ВЯРА

МАКСИМ МИЗОВ

Център за исторически и политологични изследвания, София

maxim_mizov@abv.bg

TOTAL MISTRUST – A PROSPEROUS NEW FAITH

MAKSIM MIZOV

Center for Historical and Politological Studies, Sofia

Abstract

This article addresses several socially relevant issues such as the right to life, as well as the current and expected future state of trust and faith within the public and private life of contemporary human beings. Some important relations between postmodernity and beingness are explored, and the symbolic role and significance of faith and trust towards society and the state are discussed.

Key words: faith, present times, trust, state, morality, society, politics.

Недоверието не е само ярко отличаващ се феномен на нашата смутна и преломна историческа съвременност. Няма епоха, нито тип общество, които да са имунизирани срещу предизвикателствата или опасностите на този феномен. Затова Историята познава немалко драматични или даже трагични биографии на бурни, или мудни времена и привидно безметежни цивилизации, култури, държави и народи, които са били подложени, а и са преживели тежки премеждия заради „бесуването“ на недоверието и безверието в техните реалности. Но има периоди и обществени устройства, които се превръщат в емблематични в този аспект. В техните светове безверието и недоверието ескалират до степени и форми, че се превръщат в *гибелна напаст* за тяхното функциониране. А това може да се каже и за нашата историческа съвременност. В нея сривовете на доверието и пиковите на недоверието стигат до небесата. И едва ли някой разумен и нравствен човек би оспорил такава одиозна теза. По-друг е вече проблемът на какво се дължат тази фатални аритмии или потресаващи синкопи в живота на хората. Защото е очевидно, че не може да има *само една фатална причина*, а е наложително да

се открият онези групи каузални фактори, които са най-важни и значими. И това е лесно обяснимо, понеже е невъзможно във времена и обществени реалности, изглеждащи като отдалечени на светлинни години от бленувания от Им. Кант свят на вечния мир, да битуват и даже да господстват морални нрави и социални зависимости, безпрепятствено възпроизвеждащи и гарантирано обещаващи светло бъдеще на различните типове доверия. Ясно е, че Лайбницовата крепка вяра, че живеем във възможно най-добрия от всички светове[1], и мощният ентузиазъм на Ст. Пинкър, че сме благословени обитатели на време и общества, в които насилието[2] експоненциално намалява, се оказват безпочвени. Защото недоверието и неверието са симптоми, или нежелани рожби на определени насилия, принуди, въздействия, имащи съответни одиозни морално-етически аспекти и ефекти. Затова не са изненадващи ставащите трафаретни и банални факти, според които регулярните демоскопски проучвания отчитат ескалиращи тенденции на недоверие в институциите и политическите фигури, на граждански абсентизъм, обществено-политическо равнодушие и пасивност, а легитимността на партиите се свива като шагренова кожа. Ако действително е настъпило времето и битието на „залеза на дълга“, както ни уверява Жил Липовецки, едва ли трябва да храним илюзии за фаталната нужда от и за ценността на доверието и вярата в такива реалности и нрави. Да не говорим/пишем за тревожните признания или скръбните ридания, че живеем във време, или в общество, в които *вакуумът* на моралните ценности и норми е напълно безспорен[3]. А сред пъстрото и разнородно множество на тези причини се отличават контрастно духът на времето, пронизан изцяло от безцеремонното господство на постмодерната менталност, философията на ненавистта (А. Глюксман[4]), хегемонията на сивотата (А. Ранд), царството на скептицизма, нихилизма[5] и цинизма[6], сифилиса на конsumerизма[7], гибелта на социалното (Ж. Бодрияр[8]), империята на ефимерното[9], аморфизирано и безнаказано зло (З. Бауман[10]), и пагубното влияние на отчуждението в живота на хората. Ако наистина сме заставени да живеем в ерата на пустотата[11], едва ли трябва да се надяваме на ценността и полезността на доверието и вярата в такива одиозни реалности, нрави и порядки. В индивидуализираното[12], атомизирано и социалдарвинистко общество честното доверие и истинската вяра се заменят безогледно, ефективно и атрактивно от всевъзможни техни пошли заместители. В държави и общества, гръмка рекламиращи

различни неравенства[13], отричащи и преследващи справедливостта[14] и солидарността между хората, доверието и истинската вяра са ненужни, или даже вредни за жизнените светове и социалната кинетика на хората. Във времена и общества, в които богатствата се измерват само чрез парите[15], а някогашният статус на всичко се ревизира кардинално, доверието и вярата са *persona non grata*. Щом моралната слепота[16] се превръща в единствен надежден ориентир в енигмите на историята и в ребусите на живота, нравственият живот се трансформира в пъстър калейдоскоп от одиозни фрагменти[17]. Защото там и тогава, където и когато анатомията на деструктивността (Е. Фром[18]), самотната тълпа (Д. Рисмен) и отчуждената (от всичко и всички) егоистично-индивидуалистична личност са контрастно оформени и за жалост всепризнати еталони в обществено-историческите пейзажи. В ценностно-нормативните им йерархии доверието и морално облагородяващата вяра нямат полагащото им достойно място или фундаменталната стойност в живота на хората. Когато Разумът е публично обявен и осъден като символ на и виновник за тоталитаризма, а Прогресът е остракиран от всекидневно-житейския и историческия свят на хората, тогава за вярата и доверието не остават надеждни, нито сигурни обители в човешкото съзнание и битие. Заради естеството, произволите и вакханалиите на тази шумна, безотговорна и безпардонна компания хуманизмът и човешината са притиснати „до стената“, или се гърчат в агония. И за доверието и вярата в живота на хората не се отрежда полагащата им се генерална властова позиция и мисия. Те могат да битуват само в извратени, патологични форми. Затова не е изненадващ фактът, че очевидното снижение на доверието и вярата се компенсират от историческите пришествия и господства на всевъзможни граждански религии[19], в които конвулсивно гърчещото се доверие и булимичната вяра се подменят от техни одиозни антиподи, в значителна част от които *тоталното недоверие се превръща в масовидно растяща „вяра“*. В днешното време и общество подобен трансфер се смята не само за мода, а и за дълг. На само в масовото съзнание, а и в научно-теоретическата рационалност са много хората, считащи доверието за конститутивна ценност в градежа и функционирането на обществото и държавата [20]. А социумът, лишен от доверие, е неизбежно и фатално обречен на тежки обществено-исторически премеждия и гарантирани мрачни перспективи[21]. Не случайно историята и еволюцията на науката и идеологията не познават нито една теория или концепция за

обществения договор, която да пренебрегва, или да елиминира напълно въпроса за мястото, ролята и значението на *доверието* във формирането, легитимацията и развитието на която и да е модалност на обществения договор в отделни исторически епохи, или общества. А в изкустителната ера на високите технологии, в която човекът се превръща неусетно или доброволно в тяхна безпомощна жертва, доверието и вярата неизбежно линейт, или умират, защото им се налага да живеят в цивилизацията на фалшизма[22], симулакрите, ерзаците. Знае се, че над петнадесет столетия хората ревниво са пазели възгледа си за монолитното качество и единичната идентичност на своята личност. А в дигиталните времена и виртуалните светове човек може да притежава колкото желае идентичности, да си променя самоличността. Освен това постмодерната ера и реалност, менталност и аксиология за пръв път в историята на човечеството му „сервират“ идеята, че личността може да бъде мобилна и ползвана функционално според конюнктурните нужди, подобно на секционна мебел[23]. Когато и където трансхуманистичните съблазни магнетично привличат вниманието, интересите и емоциите на човека в опасни и даже гибелни посоки, в които *мортидото* – увлечението по Нищото[24], или некрофилията обуславят, или катализират пришествията, а и диктатурите на ретротопиите над вдъхновяващите социални утопии[25], доверието и искрената, устояваща на всички премеждия и трудности, вяра се превръщат в неволни изгнаници, в жертви на безнаказания дух на остракизма[26]. Едва ли някой може сериозно да отстоява тезата, че започналата преди години световна пандемия на яростна политическа некрофилия за публично оскверняване или унищожение на исторически и културни паметници е способна да гарантира нормални условия и светло бъдеще на доверието и вярата? Ако пъстрият букет от всевъзможни порочни некрофилски склонности и публични изяви на съвременните политически елити е очевиден, трябва ли да смятаме, че те заслужават доверие, вяра и подкрепа от страна на гражданите, ставащи техни невинни *жертви*? Защото в този пакет от одиозни склонности влизат безразличието, безчувствеността, безсърдечие, нетърпимостта и непоносимостта към другия, свръхегоизмът и супернарцисизмът, нежеланието или неспособността за съжаление, липсата на чувството на вина за извършеното, мнителността, безотговорността, безцеремонността, садизмът и пр. Всички те едва ли могат да се считат за бастиони на доверието и вярата в човека, човещината, моралните нрави или порядки.

На всичко отгоре, нашата историческа съвременност и културна деонтология вече сякаш не се нуждаят от предишните типове герои, а залагат „ва банк“ на виктимни персонажи[27]. Едва ли такава замяна гарантира нормален и перспективен хронотоп за доверието и вярата! Когато прогресивните и хуманистично обогрени социално-политически утопии[28] се заменят от кошмарни триумфални шествия на всякакви антиутопии, едва ли следва да се твърди, че времето и битието дават атрактивни оферти, или солидни гаранции на доверието и вярата. Където политическият вандализъм[29] не се съобразява с нищо и никого, доверието и благородната вяра са предварително обречени на зловеща и покъртителна историческа одисея. След като еkleктизмът, релативизмът, мнителността към всичко и всички, публичното символно развенчаване и позорното езекутиране на авторитети в обществото и културата се превръщат в изумително приятни забавления и даже в епохални задължения, в масово разпространен, но и сякаш безпрепятствено доминиращ манталитет и поведенчески маниер, липсват благоприятни шансове за нормален, спокоен и пълноценен живот на доверието и истинската вяра. Но именно такъв одиозен ценностно-нормативен порядък „сервира“ днес постмодерността на човека. Едва ли трябва да сме уверени и спокойни за бъдещето на моралното доверие и хуманистично обогрнатата вяра в другия човек, или в обществения порядък, ако възпоминанията и цветовете на паметта[30] непрестанно предлагат тъмни, а и потискащи тонове за размишления. Където и когато политическата имунология[31] не обещава благоприятни изгледи за нормален или сигурен човешки, а и обществен живот, едва ли трябва да живеем с илюзии, че историческият, или моралният имунитет на доверието и вярата са стабилни и обезопасени. Във времена и общества, в които епидемиите на всевъзможни типове вируси, меми и егрегори[32] са перманентна ежедневна реалност, или неотвратима съдба на хората, надали вярата и доверието могат да разчитат на безметежно съществуване, или пък на достатъчно солидно гарантирано, а и истински вдъхновяващо историческо бъдеще.

Известно е, че доверието и вярата не са единствено междуличностни феномени и инструменти за регулация на социалните взаимоотношения и зависимости. Те се отнасят и към различни видове неодушевени или косвено одушевени обекти. Затова имат право на живот вярата и доверието към различни типове институции, стоки, техника, даже към географските, или климатичните особености на даден регион и пр. А колкото по-голяма

и по-трайна е корелацията между подобни особености на вярата и доверието от степента и формата на комодификационните специфики и процеси в конкретно общество, толкова по-силно вариативни, а и уязвими са те от мистериите и капризите на пазара. Затова силно *опазарените* социуми лесно се превръщат в *опозорени* в нравствено отношение, тъй като между морала и пазара съществуват сериозни различия и фундаментални противоречия, които най-често се решават в изгода на пазарната система. А колкото по-впечатляващи, интригуващи и манипулативно въздействащи са „театралните“ дарби и изпълнения на тотално опазареното общество, на господстващия в него стоков фетишизъм[33] и на воалиращото истините за ставащото и случващото се общество на спектакъла[34], толкова по-мащабни и по-гибелни са пораженията върху неговата нравственост. И след като доверието и вярата са значима част от *символния* и *социалния капитал* на дадена държава и на гражданското ѝ общество, всяка страна, характеризираща се с ниски степени на доверие на гражданите към властовите им институции, трябва да се оцени като застрашена, или тежко поразена от *инфлационни*, а дори и *хиперинфлационни спирали* на доверието и вярата на гражданството в благонадеждността на техните институции. Именно в този контекст разглежда доверието и Ф. Фукуяма като базисен фактор за градежа и развитието, или за историческата и публичната дискредитация на вярата и доверието като специфични генератори, легитиматори, гаранتي и катализатори на нравствените добродетели, или на моралните пороци в и на държавата и обществото.[35] Затова разцветът или упадъкът на държавата и обществото фатално зависят от статуса, а и от патоса на доверието и вярата на техните членове към засягащото жизнените им светове. А днес несъмнено живеем в такова историческо време и в подобни типове общества, в които процесите на *обезценяване* на доверието и вярата към различни обекти и субекти са видими. И тук не става дума единствено за стремглавото увеличаване, или затвърждаване на недоверието само към политическите, но и към всички други институции в конкретната държава. Затова банкрутът на вярата и доверието в различни обекти и субекти се превръща в безспорен символ и одиозно въплъщение на десолидаризацията и дехуманизацията на социумите. За произхода, естеството, особеностите и ефектите на подобни опасни, или дори гибелни за морала обществено-исторически тенденции може да се съди и по генеалогията, спецификата, тематичната консистенция и функционалните въздействия на

обусловените от тях *публична немота* и *гражданското мълчание* по важни и дори съдбовни въпроси за държавата, обществото, нацията и пр. Неслучайно социално-историческата аниhilация на вярата и доверието в определени смислови констелации и ценностно-нормативни йерархии се обвързват с ескалацията на процесите и нарастването на „*безмълвните множества*“ [36] в немалко общества и държави, в ръстовете и мащабите на влияние на публичното мълчание, или равнодушие по съдбовно важни и даже фатални за настоящето и бъдещето проблеми и дилеми. Затова историята на тишината или безмълвието в обществото и държавата могат да са доста интересни, а и благодатни сфери за опознаване и преценяване на тайнствата им в съответни исторически периоди, или по време на особено драматични събития в техните биографии. [37]

Важно е да се отбележи, че подобна обществена тишина, публично немота или гражданско безмълвие винаги са символи и въплъщения на социална индиферентност и гражданска акинетичност, защото те могат да са и дискретни, превърнати форми на активност. [38] Мълчаливите граждански протести, тревожната публична немота, социалното безмълвие в кризисни и съдбовни обществено-исторически ситуации винаги са особено интересен и значим показател за генеалогията, феноменологията, ефективността и ефектността на изгубеното доверие, или на сринатата вяра, или пък и – обратното, – за настъпващото, или вече господстващото недоверие, безверие, отчуждение и даже отчаяние на хората по даден въпрос. Те могат да са символ и практическо въплъщение както на *дефанзивни*, така и на дискретни *офанзивни* логики, техники и практики на тези, които прибегват до техните екстри и услуги, Независимо кой от двата варианта ще се избере, винаги моралът в тях е публично – осезаемо или тихомълком и незабележимо, често недостатъчно осъзнато – компрометиран за хората: тук става дума за морала, който ги е предизвикал, а не за онзи, който им предлага своето дискретно и мълчаливо, трудно забележимо, или осъзнаваемо възмездие в дадени ситуации. Подобни опасни тенденции са контрастно забележими, а и безнаказано действащи в нашата смутна историческа съвременност, в която ескалацията на недоверието в антропогенните институции и процеси избива в необосновано и дори изкуствено толерирано предоверяване във възможностите и ползотворните ефекти на трансхуманизма и в радикалните подмени на човешкото от изкуствения интелект,

роботизацията, компютъризацията и др. под. напасти. И неслучайно, според някои експерти, социалните мрежи и дигиталните светове нерядко се превръщат в своеобразни „ломийни ями“, в които гражданите изливат своите недоволства, разочарования, отчаяния и гнева си по конкретни въпроси и срещу дадени „важни фактори“. Във всички подобни казуси или ситуации накърненото доверие, пропиляната вяра нерядко се използват и като своеобразни „оборотни средства“ и прийоми, чрез които се повдигат – обратно, – котировките на смисъла, или ценността на дадени социални илюзии, политически визионерства, обсебващи масовата психика, или общественото съзнание халюцинации и пр. Който и да е модус от тях да предпочетем, но и да анализираме, винаги ще открием в него призрачните, или осезаемите контури на метаморфозите и „драмите“ на вярата и доверието. Защото гръмката тишина на подобни атрактивни публични актове обикновено не е символ или възплъщение на традиционната (за много народи) поговорка, че *мълчанието е знак на съгласие*, а – точно обратното, – че то е и признак, но и оръжие на *несъгласие*, обусловено от загубеното доверие и опустошената вяра в определени ценности, норми, идеали и принципи. То може да е както символ и оръдие за обезкуражаване и пасивност, така и – обратното, – за окуражаване, мобилизация и динамизация на гражданската активност на потребителите му – всичко зависи от това защо, кога, спрямо кого, къде, как и доколко се вдига, или пада фиксингът на вярата и доверието към определени проблеми, реформи, персони, или институции. Във всички тези ситуации или казуси обаче нравствено-етичните аспекти на вярата и доверието се оказват от първостепенна важност, ценност за общата преценка на случващото се. Колкото и моралът да бъде силно дезавуиран, омаловажаван, игнориран, или елиминиран, той никога не може да бъде превърнат в абсолютно незначителна величина за хората. Затова когато и където моралната слепота, нравствената глухота, социалното мълчание и гражданското безмълвие се окажат потресаващо очевадни атрибути на конкретно общество, или на съответна държава, тогава и там нравствеността е или реално гибелно застрашена, или поне вече е поставена на колене, но и във фатални зависимости от други аморални фактори. В условията на ескалираща дигитализация на все повече жизнени сфери в държавата и обществото се стига до необосновани и дори зловердни (в морално отношение) *пикове на доверие* към виртуалните интерактивни комуникации, информацията в и чрез тях, а и в меродавността на виртуалните мрежи,

което ги превръща в обекти на сериозни манипулации. В този аспект Марксовите анализи за коварните зависимости между човека и технологията, при което сътворените технологии, вместо реално да служат без да нанасят каквито и да са вреди – обратно, – впоследствие неусетно подчиняват, а дори и отчуждават човека, са напълно валидни и за нашите бурни времена, пък и обществени реалности, нрави, или порядки. В този ракурс се стига до окупации от Пазара и обслужващите го технологии на права, свободи и блага на Човека като род, които до този исторически момент са били неподвластни, но сега вече се превръщат във важни части от мизансцена, декора, арсенала и репертоара на тайно конструираната, контролираната и регулираната обществена драматургия, въздействаща неусетно, неосъзнато, или даже подсъзнателно върху частния и публичния живот на хората. А по този начин или в подобни ситуации вярата и доверието се оказват *мощно атакувани* от всевъзможни посоки, фактори, или институции, за които хората (обикновено) нямат реална представа и достоверна информация, но които тайно предопределят жизнените им светове.

Обществено-историческият или всекидневно-жителският статус и патос на вярата и доверието съдбовно зависят от корелациите им с *въображението* и *паметта*. Там и тогава, където и когато последните са несъзнателно, или още повече умишлено деформирани, но и поставени в служба на аморални цели, визионерства и зловредни практики, вярата и доверието неизбежно губят много от своите потенцици за влияние над жизнения свят на хората. А нашата смутна и преломна историческа съвременност е въплъщение и символ на такива одиозни процеси, или тенденции, които губелно редуцират, дори убиват човешкото в хората с посредничеството на издевателствата с историческото им въображение, но и с паметта им. Ето защо историческите битки срещу меркантилната и аморална приватизация и манипулация на въображението и паметта трябва да се компенсират и даже елиминират чрез истинска и реална хуманистично ориентирана и ангажирана *еманципация* на фантазията и паметта. Само по този път и начин вярата и доверието могат да възвърнат позициите и властта си. Всички други маньоври и прийоми за експлоатация на вярата и доверието само ще затвърдят одиозното им положение, но и ще разширят още повече властта на аморализма в живота на хората и обществата, поради което борбата за тяхното освобождение ще става все по-трудна.

Издевателствата с и деформациите на вярата и доверието в моралните ценности, норми, принципи и идеали могат да струват твърде скъпо не само на обикновените простосмъртни, а и на властващите елити, които меркантилно и конюнктурно се възползват от тях. За това пише още Вилфредо Парето, а в нашите времена и оксидентализирани общества то „избива“ чрез масовите и регулярни *морални паники* сред манипулираното гражданство[39]. А тези одиозни и зловредни паники днес се превръщат в, но и разкриват като твърде силно и дискретно желани, преследвани и експлоатирани от съответните властови елити, за да могат чрез тях да държат в подчинение определени човешки общности, или даже цели общества. Те се преобразуват и използват не само като перфидни и манипулативни властови телеологии, технологии и практики, но и като своеобразни културни манталитети и маниери, целево и инструментално натрапвани, рекламирани и дори фаворизирани от господстващите елити. Това не означава, че индивидите или масите са *инертна суровина*, перверзно използвана от властниците за прокарването (или утвърждаването) на определени властови цели, сценарии. В историята и всекидневния живот на хората има немалко ситуации и казуси, при които те спонтанно, неосъзнато и активно сами подпомагат формирането и развитието на всевъзможни модалности на (политически, социални, или морални) паники. Но проблемът на нашето време и общество е, че тези експерименти се правят не само (целенасочено, инструментално и меркантилно) от властниците или от силно уплашените от действията им хора, а най-вече от професионални експерти по конструиране, регулация и консумация на ефектите от масовите паники. Затова производството, дистрибуцията, рекламирането и принудителната употреба на апокалиптични сценарии, хаотични очаквания и фатални промени в социума се превръщат в емблематични за и мащабно използвани в съвременните общества. В тях вярата и доверието от субстанциални и екзистенциално-базисни нравствени ценности се превръщат в инструментални и обслужващи средства за аморални властови проекти, или визии. А това предполага съзнателен и мащабен отпор на гражданството срещу одиозните им ефекти, защото борбата с тях е символ и олицетворение на възраждане и триумф на нравствеността.

БЕЛЕЖКИ

- [1] Виж **Лейбниц, Г.** (2015). *Монадология*. С., Изток-Запад. Също виж **Монген, Ж.-П.** (2017). *Лейбниц, или Лучший из возможных миров*. Москва: Ад Маргинем.
- [2] Срв.: **Пинкер, Ст.** (2021). *Лучшее в нас. Почему насилие в мире стало меньше*. Москва, Альпина нон-фикшн.
- [3] Срв.: **Липовецки, Ж.** (1996). *Време на вакуум: есета за съвременния индивидуализъм*. С., УИ „Св. Климент Охридски“.
- [4] Виж подр.: **Глюксман, А.** (2006). *Философия ненависти*. Москва, Транзиткнига, АСТ.
- [5] Виж подр.: **Мизов, М.** (2021). *Политическият нихилизъм*. С., Авангард Прима.
- [6] Виж: **Бьюз, Т.** (2016). *Цинизм и постмодерн*. Москва, ИД КДУ; **Мизов, М.** (2014). *Метаморфози на политическия цинизъм*. С., РИВА; **Слотердайк, П.** (2001). *Критика цинического разума*. Екатеринбург: УУ.
- [7] Срв.: **Бодрийяр, Ж.** (2006). *Общество потребления*. Москва: Респубика, Культурная революция; **де Грааф, Дж., Ванн, Д., Нэйлор, Т.** (2016). *Потребляемство: болезнь, угрожающая миру*. Москва: Эксмо; **Липовецки, Ж.** (2008). *Парадоксалното щастие. Опыт върху обществото на хиперконсумиране*. С., Рива.
- [8] Срв.: **Бодрийяр, Ж.** (2000). *В тени молчаливого большинства или конец социального*. Екатеринбург, УУ.
- [9] Срв.: **Липовецкий, Ж.** (2012). *Империя эфирного. Мода и ее судьба в современном обществе*. Москва, НЛО.
- [10] Срв.: **Бауман, З., Донскис, Л.** (2019). *Текущее зло: жизнь в мире, где нет альтернатив*. Санкт-Петербург, И. Лимбах.
- [11] Сав.: **Липовецки, Ж.** (2001). *Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме*. Санкт-Петербург, Владимир Даль.
- [12] Сав.: **Бауман, З.** (2005). *Индивидуализированное общество*. Москва, Логос; **Рено, А.** (2002). *Эра индивида: к истории субъективности*. Санкт-Петербург, Фонд „Университет“, изд. Владимир Даль.
- [13] Срв.: **Большц, Н.** (2014). *Размышления от неравенстве. Анти-Руссо*. Москва, ИД ВШЭ.
- [14] Виж подр.: **Болгански, Л., Тевено, Л.** (2013). *Критика и обоснование справедливости*. Москва, НЛО; **Болгански, Л., Къяпелло, Э.** (2011). *Новый дух капитализма*. Москва, НЛО.
- [15] Срв.: **Болгански, Л., Эскер, А.** (2020). *Обогащение. Критика товара*. Москва, изд. Института Гайдара.
- [16] Срв.: **Бауман, З., Донскис, Л.** (2019). *Моральная слепота: утрата чувствительности в эпоху текущей современности*. Санкт-Петербург, Ивана Лимбах.

- [17] Срв.: **Бауман, З.** (2000). *Живот във фрагменти. Есета за постмодерната нравственост.* С., ЛИК.
- [18] Виж подр.: **Фромм, Э.** (2017). *Анатомия человеческой деструктивности.* Москва, АСТ.
- [19] Виж подр.: **Мизов, М.** (2021). *Гражданските религии.* С., Авангард Прима.
- [20] Виж подр.: **Селигмен, А.** (2002). *Проблема доверия.* Москва, Идея-Пресс; **Штомпка, П.** (2002). *Доверие – основа общества.* Москва, Логос; **Хоскинг, Дж.** (2016). *Доверие: История.* Москва, Политическая энциклопедия.
- [21] Виж подр.: **Головаха, Е., Костенко, Н., Макеев** – ред. (2014). *Общество без доверия.* Киев, ИС НАН Украины.
- [22] Виж подр.: **Кутырев, В.** (2022). *Человек технологии – цивилизация фальшизма.* Санкт-Петербург, Алетейя.
- [23] Виж подр.: **Гелнер, Е.** (1996). *Условията на свободата.* С., Обсидиан.
- [24] Виж подр.: **Кутырев, В.** (2012). *Время Mortido.* Санкт-Петербург, Алетейя.
- [25] Срв.: **Бауман, З.** (2019). *Ретроутопии.* Москва: ВЦИОМ.
- [26] Виж подр.: **Мизов, М.** (2014). *Политическият остракизм.* С., Авангард Прима.
- [27] Виж подр.: **Берарди, Ф.** (2016). *Новые герои. Массовые убийцы и самоубийцы.* Москва, Кучково поле.
- [28] Виж подр. **Мизов, М.** (2022). *Политическите утопии.* С., ЦСИПИ и Фондация „Солидарно общество“ /електронно първо издание, PDF-формат, ISBN 098-954-2982-44-9 и 098-954-2983-45-6, монографията може да бъде намерена в Библиотека „Левицата“ в сайта на електронно списание „Политически хоризонти“/.
- [29] Виж подр.: **Мизов, М.** (2018). *Политическият вандализм.* С., Авангард Прима.
- [30] Срв.: **Косс, Ж.-Г.** (2017). *Цвет: четвертое измерение.* Москва, Синдбад; **Пастуро, М.** (2019). *Цвета нашей памяти.* Санкт-Петербург: Alexandria.
- [31] Виж подр.: **Марков, Б.В.** (2021). *Политический иммунитет.* Москва, Проспект.
- [32] Виж подр.: **Броуди, Р.** (2007). *Психические вирусы. Как программируют ваше сознание.* Москва, Поколение; **Верещагин, Д., Титов, К.** (2008). *Эгрегоры человеческого мира.* Санкт-Петербург, ИД Афина; **Зюльков, Р.** (2015). *Азбука Эгрегоров.* Ч. 1. Москва, Велигор; **Кондаков, Г., Титов, К.** (2011). *Сила стихий в твоих руках.* Санкт-Петербург, Афина; **Некрасов, А.** (2010). *Эгрегоры.* Москва, Амрита-Русь; **Попов, Д.** (2010). *Духовно-информационная сила эгрегора.* Москва, изд. РА гос. службы при Президента РФ; **Титов, К.** (2006). *Эгрегоры и архетипы энергоинформационной цивилизации.* Москва, АПКППРО; **Титов, К., Кузнецова, В.** (2018). *Место силы рядом с тобой.* Москва, ИИС Ridero.

- [33] Виж подр.: **Бенсаид, Д.** (2012). *Спектакль как высшая форма товарного фетишизма*. Москва, ИОИ.
- [34] Виж подр.: **Дебор, Г. Э.** (2020). *Общество спектакля и Комментарии*. Москва, Опустошитель.
- [35] Срв.: **Фукуяма, Ф.** (2004). *Доверие, социальные добродетели и путь к процветанию*. Москва, АСТ, Эрмак.
- [36] Срв.: **Бодрийяр, Ж.** (2000). *В тени молчаливого большинства, или конец социального*. Екатеринбург: УУ; Вахтин, Н., Фирсов, Л. (2017). *Синдром публичной немоты*. Москва, НЛО.
- [37] Виж подр.: **Корбен, А.** (2020). *История тишины от эпохи Возрождения до наших дней*. Москва, Текст.
- [38] Срв.: **Мацкевич, В.** (2006). *Вызывающее молчание*. Минск.
- [39] Срв.: **Козн, Ст.** (2022). *Народные дьяволы и моральная паника*. Москва, ИД ВШЭ.